Aziza NOSIROVA.
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN, PhD student,
a.nosirova.iiau.uz
11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan.

ДИНИЙ КСЕНОФОБИЯ ВА ИСЛОМОФОБИЯНИ ОЛДИНИ ОЛИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

МЕХАНИЗМЫ ПРОФИЛАКТИКИ РЕЛИГИОЗНОЙ КСЕНОФОБИИ И ИСЛАМОФОБИИ

MECHANISMS OF PREVENTION OF RELIGIOUS XENOPHOBIA AND ISLAMOPHOBIA

Таянч иборалар: *Диний ксенофобия, исламофобия, диний бағрикенглик, эътиқод эркинлиги, виждон эркинлиги, мутаассиблик, ғайриқонуний ташвиқот, тинчлик-тотувлик*

Ключевые слова: *Религиозная ксенофобия, исламофобия, религиозная терпимость, свобода совести, фанатизм, неправомерная пропаганда, мир-гармония*

Keywords: *Religious xenophobia, islamophobia, religious tolerance, freedom of conscience, fanaticism, illegal propaganda, peace-harmony*

Диний ксенофобия тушунчаси, унинг бугунги глобаллашув давридаги хавфли жиҳатлари, тарихий илдизлари ва оқибатларини тадқиқ қилиш муҳим вазифалардан биридир. Шунинг билан биргаликда, турли ҳуружлар авж олган шароитда унга қарши курашишнинг долзарблиги ҳам рад этиб бўлмас ҳақиқатга айланган. Келтириб ўтилганидек, диний ксенофобия бир диннинг иккинчисига нисбатан салбий муносабатида намоён бўлиши мумкин, мисол сифатида, ўзга дин вакилларини диний туйғуларини камситиш, ўз динини бошқа динлардан устун ва мутлақ деб билиш, турли ҳақоратлар ва ҳаттоки, куч ишлатиш ҳолатлари ҳам кузатилиши мумкин. Ғайриқонуний ташвиқот ва ксенофобик кайфият аксар холларда экстремистик ва террористик ҳатти-ҳаракатлар учун туртки бўлади.

Мақола мавзусини илмий жиҳатдан таҳлил қилишда назарий-услубий, тарихийлик, ижтимоий-маданий ва қиёслаш методларидан фойдаланиш кўзда тутилган бўлиб, бунда асосан ксенофобия феноменининг назарий жиҳатлари ва тарихий жараёнлардаги таъсирини ўрганишда муҳим ҳисобланади. Мақоланинг илмий аҳамиятини оширишда

Бугунги кунда диний ксенофобия ва исломофобия феноменларини тадқиқ этиш, унинг глобаллашув давридаги таъсири ва олдини олиш йўлларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Мақолада келтирилган маълумотлар ушбу воқеликларнинг олдини олишга қаратилган бўлиб, мавзуни ёритишда назарий, тарихий, маданий, қиёслаш каби методлардан фойдаланилган. Мазкур методлар мақоланинг илмий қимматини оширишга ёрдам беради. Диний ксенофобия ва исломофобиянинг олдини олиш борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар, турли халқаро ташкилотлар, шунингдек, Ўзбекистонда дин ва виждон эркинлиги борасида қабул қилинган Қонун ҳужжатлари мисол сифатида келтириб ўтилди.

Мақоланинг диний нуқтаи назаридан эса, самовий динларнинг диний эркинлик ва бағрикенглик борасидаги таълимоти, диншуносларнинг фикрлари ҳам таҳлил этилди. Шунинг билан бир қаторда, материалнинг илмий савиясини ошириш мақсадида турли тил ва йўналишлардаги адабиётлардан фойдаланилди. Диний ксенофобия ва исломофобиянинг зарарли оқибатлари таҳлил этилиб, унинг олдини олишда тавсиялар ҳам берилди. Жумладан, тавсия сифатида диний ксенофобия ва исломофобиянинг олдини олишда турли Қонун ҳужжатлари билан биргаликда инсон ва унинг интеллектуал, маънавий дунёсининг бойлиги орқали эришиш мумкинлиги таъкидланди.

Сегодня важно изучить феномен религиозной ксенофобии и исламофобии, их влияние в глобализирующемся мире и пути профилактики. Данные, представленные в статье, направлены на предотвращение этих реалий. Для освещения этой темы были использованы различные методы. В частности, такие, как теоретический, исторический, культурологический, сравнительный. Эти методы помогут провести более широкое исследование по данной теме. В качестве примеров были приведены усилия по предотвращению религиозной ксенофобии и исламофобии различными международными организациями, а также законы, принятые в Узбекистане. С религиозной точки зрения в статье также обсуждались взгляды аврамических религий на религиозную свободу и терпимость. Это, в свою очередь, послужит расширению сферы охвата статьи. Наряду с этим для повышения академического уровня материала использовалась иностранная литература различных сфер знания. Были проанализированы пагубные последствия религиозной ксенофобии и исламофобии, а также даны рекомендации по их предотвращению. В частности, в качестве рекомендации было отмечено, что религиозная ксенофобия и исламофобия могут быть устранены путем обогащения духовного мира человека совместно с различными законодательными актами в области профилактики данных проблем.

Today it is important to study the phenomenon of religious xenophobia and Islamophobia, their impact in a globalized world and ways of prevention. The information presented in the article is aimed at preventing these realities, and various methods such as theoretical, historical, cultural and comparative have been used to highlight this matter. These methods will help to conduct a broader study on the topic. The included examples reveal the efforts to prevent religious xenophobia and Islamophobia, various international organizations, and legislation adopted in Uzbekistan. The article also discussed the views of the religions on religious freedom and tolerance. This, in turn, will serve to expand the scope of the article. Along with this, literature in various languages and directions was used to improve the academic level of the material. The harmful effects of religious xenophobia and Islamophobia were analyzed and recommendations were made to prevent them. In particular, as a recommendation, it was noted that religious xenophobia and Islamophobia can be prevented through the worship of a spirituality of a person, as well as with legislative acts in the field of prevention.

диншуносликнинг назарий, тарихийлик методи билан биргаликда унинг кўламини кенгайтириш мақсадида социология, фалсафа, сиёсатшунослик, психология фанлари доирасида ҳам мавзу юзасидан фикрлар келтирилган. Шунингдек, диний ксенофобия ва исламофобиянинг олдини олиш йўлларини тўлақонли ёритиш мақсадида бир қанча омил ва мезонлардан фойдаланиш кўзда тутилган. Ксенофобия ва исломофобияни ижтимоий-диний омил сифатида тадқиқ этишда изоҳлаш, таққослаш каби илмий усулларга асосланилади (Semenova, 1998:14).

Айтиб ўтилганидек, мақоланинг илмий-эмпирик қисми таққослаш орқали таҳлил қилиш ва маълумотларни саралаш методига асосланади. Илмий ишда ксенофобия жумладан, диний ксенофобия ҳолатларини тарихдаги воқеликлар ҳамда бугунги кундаги таъсирини таҳлил ва тадқиқ, қиёслаш орқали тўпланган маълумотларни изоҳлашга қаратилган. Бугунги кунда жаҳонда юз бераётган воқеа-ходисалар орасида диний ксенофобия ҳамда исломафобия билан боғлиқ ҳолатлар кўплаб кузатилмоқда. Айрим давлатларда, кишилар орасида нотинчликни келтириб чиқараётган, инсонлар ҳаётига таҳдид солаётган, вайронагарчиликларга олиб келаётган салбий холатнинг қандай сабаблари борлигини, намоён бўлиш турлари қандай ва уларни олдини олишнинг қандай йўллари мавжудлигини юқорида келтирилган усуллардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш кўзда тутилган.

Шунингдек, давлат ва диний ташкилотлар, баъзи мамлакатларда ОАВ нинг ксенофобия ва исломофобик кайфиятни келтириб чиқаришдаги ўрни, диний ташкилотларнинг фаолияти ҳамда ксенофобияни келтириб чиқаришга қарши курашишда халқаро ташкилотлар ва Ўзбекистондаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида мавзуни таҳлил қилиш мақсад этиб белгиланган. Турли тарихий даврларда диний ксенофобик ҳолатлар мавжудлигини маълумотларни саралаш методи орқали

аниқлаб борилади. Бу борада бир қанча олимларнинг тадқиқот услубларидан фойдаланилди. Жумладан, В.А.Ядова, В.В.Семенова, О.М.Маслова, Ю.Н.Толстова, Е.В.Масленникова, В.Воронова, А.Н.Демина ва бошқалар.

Ксенофобия оқибатида содир бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг олдини олиш муҳим масалалардандир. Бежизга ўз даврида биринчи президент И.Каримов "Жаҳолатга қарши маърифат" (Karimov, 2017) ғоясини илгари сурмаган. Бир тарафдан диний ксенофобия ва исломофобиянинг олдини олишда маънавий-маърифий тарғибот орқали эришсак, турли давлатлар қонун ҳужжатлари унга ҳуқуқий жиҳатдан қарши куришишга ёрдам беради. Ҳар қандай ҳолатларда ҳам диннинг – сиёсий манфаатлар, қуролли тўқнашувлар ва диний мансубликка нисбатан камситиш ҳолатларига алоқаси мавжуд эмаслигини таъкидлаш жоиз.

Қонун устуворлиги тамойилини инобатга олган ҳолда таъкидлаш жоизки, диний ксенофобия диний эркинликка зид бўлиб, камситишнинг ҳар қандай ҳолатларига қарши ҳуқуқий ҳужжатлар турли халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинган. Жумладан, БМТ Бош Ассамблеясининг 1981 йил 25 ноябрда қабул қилинган қарорига кўра, БМТ Низомида "Инсон қадр-қиммати ва тенглик асосий тамойилларидан бири"(Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi) сифатида қайд этилиб, ташкилотга аъзо давлатлар тили, ирқи, дини, жинсидан қатъий назар ҳар бир инсоннинг асосий эркинликларини таъминлаш ва унга ҳурмат билан муомала қилишни рағбатлантиришда биргаликда саъй-ҳаракат қилишга келишиб олганлар. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва халқаро қонун ҳужжатларида қайд этилишича, барча фикр, виждон ва дин эркинлигига эгалиги, камситишга қарши ва барчанинг қонун олдида баробарлиги белгилаб қўйилган.

Шуни инобатга олиш керакки, инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини пой-мол қилиш, жумладан, фикр, виждон, дин ва киши дунёқарашига ҳурматсиз муносабатда бўлиш кўплаб келишмовчилик ва урушларга сабаб бўлиши мумкин. Эътиборан мазкур эркинликлар чеклови маълум кучларнинг бошқа давлатлар ички ишларига аралашуви учун сабаб бўлиб хизмат қилса, у миллатлар ўртасидаги тотувилик ва халқлар дўстлигига раҳна солади. Дин ва эътиқод масаласи ҳар бир инсон учун унинг дунёни англашдаги асосий восита бўлиб хизмат қилишини инобатга олсак, бу борада эркинлик ва кафолат масаласи асосий ўринда бўлиши лозим.

Дин ва эътиқод эркинлиги масалаларида бағрикенглик ва ўзаро ҳурматга асосланган муносабатлар қўллаб-қувватланиб, диннинг бошқа мақсадларга ҳамда БМТ Низоми ва ташкилотнинг бошқа ҳужжатларига зид келадиган ҳар қандай қоидаларни жорий қилмаслик муҳим саналади. Шунингдек, дин ва эътиқод эркинлиги дунёда тинчлик-тотувлик, ижтимоий тенглик ва миллатлараро тотувлик учун ҳизмат қилиб, ирқчилик ва мустамлакачилик сиёсатини йўқ қилишга кўмаклашиши лозим.

Қайд этиш керакки, БМТга бугунги кунда икки юзга яқин давлатлар аъзо бўлиб, улар халқаро ташкилот томонидан қабул қилинаётган ва дунё ривожи, инсонларнинг ҳар жиҳатдан фаровон ва демократик давлатда яшашлари учун ўз фаолиятини олиб боради. Давлат раҳбарлари барча Қонун ҳужжатларини қабул қилиб, ўз мамлакатлари доирасида ҳам ташкилот ва мамлакат қонунчилигига асосланиб фаолият олиб бормоқдалар. Айтиб ўтганимиздек, Ер юзининг барча давлатларини бирлаштирган ташкилот Низоми жумладан, тадқиқот мавзуси диний ксенофобиянинг олдини олиш, эътиқод ва виждон эркинлиги, бағрикенглик тамойилларини ўрганишда ёрдам беради.

БМТ ва ихтисослашган муассасалар ташаббуси билан камситишга қарши бир неча қонунларнинг қабул қилингани ва амалиётга жорий этилгани унинг олдини олишга хизмат қилади. Аммо қилинаётган саъй-ҳаракатларга қарамасдан дунёнинг баъзи ерларида диний ва эътиқодий камситилишга дуч келинаётгани ачинарли холат. Учраб турган мазкур ҳолатларнинг олдини олишда БМТ ҳамда унга аъзо барча давлатларнинг Асосий қонунларида белгилаб қўйилган чора-тадбирларни такомиллаштириш тинчлик-тотувликнинг асосий мезонларидан бири дея эътироф этилган.

1981 йили БМТ томонидан қабул қилинган Декларация – "динга нисбатан мутаассиблик ва камситишнинг ҳар қандай кўринишига қарши" (Din yoki e'tiqodga asoslangan murosasizlik va kamsitishning barcha shakllarini bartaraf etish to'g'risidagi deklaratsiya) асосий ҳужжат сифатида қабул қилиниб, кейинчалик у инсон ҳуқуқлари нормаларини ишлаб чиқишда асос бўлиб ҳизмат қилган ва ҳозирги даврда халқаро миқёсдаги диний ҳақ-ҳуқуқлар борасидаги асосий қонун ҳисобланади.

Таъкидлаш керакки, диний ксенофобия эътиқод ва дин эркинлигига раҳна солувчи кучга айланиши, унинг диний бағрикенглик тамойилларига зидлиги, эътиқод қилувчилар ҳақ-ҳуқуқларига ҳурматсиз муносабатда бўлиш унга қарши курашнинг долзарблигини оширади.

БМТнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида бир қанча қонунлари қабул қилинган бўлиб, Бош Ассамблеянинг 1992 йил 18 декабрдаги

декларацияси ҳам миллий, ирқий, диний ва турли тил вакиллари ҳақ-ҳуқуқларига бағишланган. БМТ нинг Низомида таъкидланганидек, униг асосий вазифаларидан бири инсон манфаатларини устунлигини рағбатлантириб, миллати, ирқи, дини, тили, жинсидан қатъий назар ҳурматда бўлишдан иборат эканлиги таъкидланади.

Бундан ташқари, БМТнинг фан, таълим ва маданият масалалари бўйича 1995 йил 26 октябрдан – 16 ноябргача Парижда бўлиб ўтган 28 сессияси бағрикенглик масалаларига бағишланди. Ташкилот кўрсатмаси билан ўтказилган бир қанча йиғилиш ва конференцияларнинг хулосасига кўра, сўнгги йилларда миллий, ирқий, диний, турли тил вакиллари, қочоқлар, ишчи мигрантлар, иммигрантлар, жамиятнинг энг кам ҳимоя қилинган қатламларига нисбатан мутаассиблик, зўрлик, терроризм, ксенофобия, миллатчилик, ирқчилик, антисемитизм, камситиш каби холатларнинг кўпайиб бораётгани хавотир уйғотаётгани таъкидланди. Шунингдек, тараққиётга раҳна солувчи, маҳаллий ва халқаро миқёсдаги демократия тамойилларига зид келувчи, тинчлик-тотувликка тўсқинлик қилувчи ўз ҳуқуқидан фойдаланаётган, фикр эркинлигини амалга ошираётган кишиларга нисбатан ҳам камситиш ва фаолиятини таъқиқлаш холатлари кузатилаётгани таъкидланди. Шуларни инобатга олган ҳолда мазкур сессия давомида бағрикенглик декларацияси қабул қилинди

Бағрикенглик тушунчаси: Бағрикенглик ўзгаларга нисбатан ҳурмат туйғуси бўлиб, дунё маданиятнинг турфалиги, кишининг ўзлигини, дунёқарашини намоён этишини англатади. Унинг намоён бўлишида, билим очиқлик, мулоқот, фикр, виждон, эътиқод эркинлиги ёрдам беради. Бағрикенглик – турфаликда уйғунликдир. Бу нафақат ахлоқий вазифа балки, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Бағрикенглик – уруш маданиятидан тинчлик маданиятига ўтишга ёрдам берувчи яхшиликдир.

Шунингдек, ташкилот Низомининг муқаддимасида “дунё инсониятнинг интеллектуал ва ахлоқий ҳамжиҳатлигига асосланиши керак”лиги таъкидланади (Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi).

Бағрикенглик тинчлик-тотувлик ва фаровонликнинг асосий шартларидан бири эканлиги таъкидланди, аммо бу ҳар қандай адолатсизликка бефарқ муносабатда бўлишни англатмайди.

БМТ Бош Ассамблеяси ташаббуси билан 2001 йил цивилизацияларо мулоқот йили, – дея эълон қилинган бўлиб, унда бағрикенглик ва турфалик ғоясининг устуворлиги нақадар муҳим эканлиги ҳамда турли маданиятларнинг ўзаро муштарак жиҳатларини эътироф этган ҳолда, уларни ҳурмат қилиш инсоният олдидаги муаммоларни ҳал этиб, тинч-тотув ҳаётга ҳизмат қилади. Миллий, диний, ирқий камситиш ва ксенофобия аксинча шахс эркинлигини чекловчи кучга айланади (Irqchilikka qarshi kurash, irqiy kamsitish, ksenofobiya va unga aloqador murosasizlik bo‘yicha jahon konferentsiyasi, 2002:6.).

Албатта, инсон ўз умри давомида шахс сифатида шаклланар экан, унга турли жиҳатлар бу борада кўмакчи бўлади. Киши менталитети, дини ва маданиятидан ташқари, ўзга маданиятлар ҳам, тафаккур доираси ва дунёқарашини кенгайтиришда муҳим омиллардан бирига айланади. Инсон қанчалик ўз миллий келиб чиқиши, дини ва урф-одатларини англар экан, ўзга дин, маданият ва урф-одатларга ҳам ҳурмат ва эътибор билан муносабатда бўлиши табиий. Бу эса ўз навбатида, динлараро мулоқот учун замин яратади. Боиси ҳеч бир цивилизация асрлар давомида якка ҳолда шаклланиб тамаддун даражасига кўтарила олмаган. Табиийки, диний бағрикенглик ғоялари ҳукм сурган ерда диний ксенофобик кайфиятга ўрин қолмайди. Ахир самовий, илоҳий китобларда ҳам диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик ғояларининг устуворлиги ҳам эътироф этилган.

Жумладан, ислом динининг муқаддас Китоби Қуръони Каримда: “Унинг белгиларидан (яна бири) – осмонлар ва Ерни яратиши ва сизларни тилларингиз ва рангларингизни хилма-хиллигидир. Албатта, бунда барча олимлар учун аломатлар бордир”(Mansur, 2018:404).

Маълумки, ислом таълимоти бағрикенглик ва турфалик ғояларини илгари суриб, Аллоҳ таолонинг бандаларига Ер юзидаги жамики инсонлар билан ҳамжиҳатликда ҳаёт кечиришга, турли келишмовчилигу, кескин вазиятларнинг олдини олиш учун ёрдам беради.

Шунингдек, Ҳуд сурасида келтиришича, “Агар Роббингиз хоҳлаганда эди, (барча) одамларни бир уммат (бир хил динга тобе) қилган бўлар эди. (Улар) мудом турлича (ҳар хил эътиқодда) бўлиб бораверадилар (Mansur, 2018:235).”

Дарҳақиқат, Аллоҳ ҳар бир нарсани ўз ҳикмати билан яратар экан, инсонларни ҳам турли динларга эътиқод қилишларини ихтиёр этган. Шундай экан, инсонлар ўз динлари билан биргаликда ўзга динларни унинг эътиқод қилувчиларига гўзал ва чиройли муомалада бўлишлари талаб этилади. Зеро Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) ҳам бу борада барчага ўз кўрсатмасини берган.

Саҳиҳ ҳадисларнинг бирида келтирилишича, Сахил ибн Ҳунайф ва Қайс ибн Саъд Қодисияда ўтиришган эди. Ёнларидан бир жанозани олиб ўтишди. Улар ўринларидан туришди. Уларга: “ Бу шу ерликлардан”, яъни зиммийлардан, – дейиш-

ди. Шунда иккови дейишди: “Набий (с.а.в.) нинг ёнларидан жаноза ўтиб қолганида, у зот ўринларидан турганлар. У зотга: “Бу яҳудийнинг жанозаси-ку”, – дейишганида у зот: “Ахир у ҳам бир жон эмасми?!”, дея ўзга дин вакилига ҳурматга асосланган муносабатни намоён этиб, барча англовчи ва очиқ қалб эгаларига ўрнак бўладиган муомала қилган. (Бухорий, 2016:267)

Ислом таълимотига кўра, барча миллат ва ирқ вакиллари бир оилага мансуб бўлиб, ягона Аллоҳга инсониятнинг Яратувчиси сифатида унгагина тегишлидирлар. Шу ўринда араб шоирларидан бирининг сўзларини келтириш жоиз: “Мен ўзимнинг яратилишимни тупроққа тегишли деб билсам, у ҳолда бутун инсоният менинг қариндошимдир (Культура толерантности в Исламе, 2009)*”.*

Аслида ҳар бир дин вакили ўз таълимоти, диний асосларини ўрганар экан, ўзининг яратилмиш эканини англайди ва шу заҳотиёқ Яратувчи яратган жиҳатларни, жумладан, турли ирқ, миллат ва дин вакилларини бир-биридан ажратиш эмас, балки уларга олижаноб муносабатда бўлиш лозимлигини англаб етади. Демак, бу борада инсонларнинг билими ва маънавий-аҳлоқий устуворлиги қанчалик юқори бўлса, шунчалик ижобий натижаларга эришиш ҳам самарали бўлади.

Шу ўринда яҳудийлик таълимотига назар ташласак, ушбу дин ёйила бошлаган илк даврларда динлараро бағрикенглик у қадар қулоч ёймаган. Аммо кейинчалик, мазкур дин тарафдорлари дунё – турли маданиятларнинг ўзаро ҳамкорлигида янада ривожланиши мумкин эканлиги ҳақидаги фикрларни ҳам илгари сурдилар. Шунга кўра, раввин Кук янги даврда ёндашув бутунлай ўзгариб, диний бағрикенгликка асосланиши кераклигини таъкидлайди. “Бунда мутаассиблик амалиётидан воз кечиб, Илоҳий учкунни бошқа дин вакиллари нигоҳларида ҳам англаш мумкин дея ҳисоблайди. Раввиннинг фикрига кўра, ҳар бир инсонда Илоҳий ҳақиқат яширин, шунинг учун ҳам “мен” ўзимда етишмаётган ҳақиқатни “сендан” олишга муҳтожман. Мазкур қарашларнинг моҳиятига кўра, бошқа маданият ва дин вакилларининг дунёқарашида ижобий жиҳатлар мавжуд бўлиб, у ўз ўрнида қўлланилса бир бутун тизимга айланади” дея ўз қарашларини изоҳлайди (Kamarova, 2014:52).

Шунингдек, яна бир самовий динлардан бири христианликда кишиларни ўзаро ҳурмат билан муносабатда бўлишга чақиради. Инсонларнинг бир-бирларига муносабати муҳаббатга асосланиши бош тамойиллардандир. Мазкур дин нафақат ўз яқинлари ва дўстларини балки душманларга ҳам яхши муносабатда бўлишни тарғиб этади. Матфей Инжилида: “...Душманларингизни севинг, Сизни лаънатлаганга марҳаматли бўлинг ва сизни ҳафа қилган, хайдаганларга яхшилик билан дуо қилинг...” дейилади (Bibliya, 2011:292).

Христианлик таълимотига кўра, “Эркинлик инсон табиатига Худо томонидан берилган. Черков ўзининг ибодат ва ахлоқий масалаларида инсонларнинг ички дунёсига ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш ва эркинлигини қадрлайди. Инсон ҳоҳиш-истакларини зўравонлик ва мажбурлаш орқали поймол этиш Худо иродасига қарши чиқиш билан баробарлиги” айтилади. Шунингдек, христианликда ҳам виждон, сўз ва ижод эркинлиги қўллаб-қувватланади (Solovyev, 2014:236).

Динлараро мулоқотни давлат ва диний ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлиги доирасида кўриб чиқадиган бўлсак, аввалambор диний ташкилотларнинг ўз манфаатлари доирасида турли ихтилофли вазиятларни олдини олишга хизмат қиладиган ҳуқуқий механизмларни қабул қилишдаги ташаббуси зарурлигини эътироф этиш лозим. Бу борада давлат ва диний ташкилотларнинг тарғибот ва ижтимоий муносабатлардаги ҳамкорлиги муҳим ўрин тутади. Шунингдек, бунда фуқаролик позициялар ҳам ўз ўрнига эга. Глобаллашув даврида дунё давлатлари, хусусан, Ўзбекистон ҳам ўзининг экстремизм ва ксенофобияга қарши самарали кураши ҳамда ижтимоий муносабатлар, бағрикенгликка асосланган давлат сиёсатини олиб бориши самарали натижалар бермоқда. Шу ўринда Ўзбекистонда ҳам бир қанча Қонун ва Қарорлар қабул қилинганки, шубҳасиз бу мамлакатда динлараро бағрикенглик ва виждон эркинлигини таъминлашда муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Жумладан, Ўзбекистоннинг асосий қомуси – Конституцияда таъкидланишича, “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”, деган қоида мустаҳкамланган. ((31-модда O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, 2018:9).

Шунингдек, 23 моддадан иборат “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг биринчи моддасида унинг мақсади белгиланган: “Ушбу Қонуннинг мақсади ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар, фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туришдан иборат”. 3-модда Виждон эркинлиги ҳуқуқига бағишланган бўлиб, “Виждон эркинлиги фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан

иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқи... (Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar tog‘risida qonun, 1998)” эканлиги таъкидланади.

Шубҳасиз, кишининг турли ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятлари баробарида виждон эркинлиги ҳам жамиятда, ижтимоий-сиёсий муносабатларда, ўз диний қарашлари доирасида ибодат ва турли урф-одат, расм-русмларни Қонун доирасида тўлақонли амалга оширишда ҳуқуқий асосдир. Ўзбекистонда давлат сиёсати миллатлар ва динлараро тинчлик-тотувликни қўллаб-қувватлашга асосланган. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, БМТ Бош Ассамблеясининг 2018 йил 12 декабрдаги ялпи сессиясида «Маърифат ва диний бағрикенглик» махсус резолюцияси қабул қилинди. Ўзбекистон томонидан ишлаб чиқилган ҳужжат БМТга аъзо давлатлар томонидан бир овоздан қўллаб-қувватланди. Мазкур резолюцияни қабул қилиш ташаббусини Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил сентябрда Нью-Йоркда бўлиб ўтган БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида илгари сурган эди. Ўзбекистон таклиф этган резолюциянинг асосий мақсади – барча учун таълим олиш имкониятини тақдим этиш, саводсизлик ва билимсизликни бартараф этишдан иборат. Ҳужжатда «бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни ўрнатиш, диний эркинликни таъминлаш, диндорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг камситилишига йўл қўймаслик”ка ҳам чақирилган. (https://www.gazeta.uz/uz/.)

Шунингдек, диний ксенофобиянинг олдини олиш ва динлараро мулоқотни самарали йўлга қўйишда диний уламоларнинг мўътадил оғзаки ва ёзма чиқишлари катта ўрин эгаллайди (шунингдек, сиёсатчи ва публицистларнинг ҳам). Мисол тариқасида, ўзбек-қозоқ, туркман қирғиз, славян ва турк, провослав ва мусулмонларнинг маданиятларининг ва келиб чиқишига эътибор қаратган ҳолда кўптомонли ҳамкорликни ривожлантириш орқали эришиш мумкин.

Конфессияларо мулоқотда турли кескин вазиятларни олдини олишда замон билан ҳамоҳанг таъсирли механизмларини ишлаб чиқиш муҳим. Динлараро муносабатлар – ижтимоий ва шахсий ҳаётда ксенофобия ва экстремистик ҳатти-ҳаракатларга қарши бағрикенглик маданиятини шакллантиришни талаб этади. Мазкур жараён эса ўз навбатида, ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, маданий ва тарбиявий мажбуриятларни ишлаб чиқишдан иборат бўлади. Жумладан, санаб ўтилган вазифалар қаторига ўқув дастурларига бағрикенглик ва ўзга миллат ва дин вакилларига ҳурмат билан муносабатда бўлиш ҳамда салбий ижтимоий муносабатлардан йироқ, мулоқотга асосланган кўрсатмаларни ва кўникмаларини киритиш орқали самарага эришиш мумкин (Drobijeva, 2011:212).

Шу ўринда диний ксенофобиянинг олдини олиш ва бағрикенгликни шакллантириш борасида мутахассис олимлар томонидан келтирилган асосий тамойилларни санаб ўтиш ўринли.

1. Турфалик тамойили. Турли гуруҳ ва жамоалар ўртасидаги фарқли жиҳатларни тўғри англаш ва ҳавф-хатарни бартараф этиш учун муайян қонун-қоидаларни ишлаб чиқиш талаб этилади.

2. Можаро назариясидан бағрикенглик назариясига ўтиш тамойили. Жамиятда бағрикенглик тушунчаларини шакллантириш учун фақатгина экстремизмга нисбатан тақиқларни ишлаб чиқишдан ташқари, бағрикенгликка асосланган ижтимоий ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш (манфаатдор томонларнинг ижтимоий муаммоларни оммавий тарзда муҳокама қилишлари, воситачилик институтини ривожлантириш, маданиятлараро малака ва мулоқот қобилиятини ривожлантириш).

3. Мулоқотда ҳамкорлик тамойили. Бағрикенглик – турли маданият ва дунёқараш вакилларининг маълум муаммо ечими доирасидаги ўзаро мулоқоти жараёнида шаклланади.

4. Маданиятни эркин танлаш тамойили. Маданиятлар хилма-хиллиги шароитида умуммаданий қадриятларни шакллантириш мақсадида, шахсга ўз маданий қарашларини онгли равишда танлашга имкон яратиш. Бағрикенглик тамойилларини ривожлантиришда жамоавий ҳолда эмас, ўзи ва ўзгаларнинг маданиятига қизиқишни шакллантиришда шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар – инсонга ўз дунёқарашига асосланган фикр эркинлигини беради.

5. Фаол бағрикенглик тамойили. Ҳар бир мулоқот – маданият ва цивилизациялар билан эмас, балки муайян шахслар ва гуруҳлар билан амалга оширилади. Бағрикенглик ўзида ижтимоий ҳаракатларни талаб этади, бу эса ўз навбатида, янги вазифаларни амалга ошириш билан бирга бағрикенглик институтларини шакллантирувчи ва мустаҳкамловчи янги ижтимоий муаммоларни бартараф этишни талаб этади.

6. Маданий чегараларни назорат қилиш тамойили. Бағрикенгликни шакллантиришдаги ижтимоий ҳодисалар унинг маданий жиҳатдан ҳудуд ва вақт чегараларини кенгайтириб, бағрикенгликнинг бир жабҳадан иккинчисига ўтиш ҳолатлари кузатилади.

7. Ижтимоий маданиятнинг жамғарилиши тамойили. Бағрикенгликнинг ривожланиши ва ксенофобиянинг олдини олишда, шахснинг ўз ва ўзга жамоа вакиллари билан узоқ муддатли маданиятлараро мулоқоти давомида эришилади. Муайян мада-

ний-ижтимоий бойликнинг жамғарилиши ва ишончнинг ортиб бориши барча гуруҳ аъзолари ўртасида тарқалиб, жамоаларнинг фарқли жиҳатлари таҳдиддан қимматли манбага айланади. Бағрикенглик ксенофобия каби ижтимоий жараёнларда йиғилиб боришга мойил. Ксенофобияда бу асосан салбий ходиса ва муносабатларда – миллий, диний, ирқий ва бошқаларда "ўз" гуруҳдагиларидан ёрдам олиш ва қўллаб-қувватлашнинг осонлиги ва "ўзга"ларга нисбатан бунинг аксида намоён бўлади. Ўз гуруҳи аъзолари ўртасида турли хизматлар ва ўзаро ёрдам кўрсатиш доимий равишда муносабатларни мустаҳкамлайди. Бошқа гуруҳлар ёки жамиятда эса бундай кўмакнинг амалга оширилишини йўққа чиқаради. Бағрикенглик эса аксинча, ижтимоий алмашинув, умумий масала, муаммо ечимида турли гуруҳ аъзоларининг ўзаро ҳатти-ҳаракатлари давомида ўз ечимини топади.

8. Узоқ муддатли муносабатар тамойили. Бағрикенликнинг ривожида ёшларнинг турли маданиятлар билан мулоқоти ва муносабатини шакллантириш учун уларнинг бир ҳудудда истиқомат қилишлари талаб этилади. Бу эса ўз навбатида уларга келажакда бир-бирларини англаб содир бўлиши мумкин бўлган турли муаммоларда бирга ечим топишда ёрдам беради (Soldatova, 2011:62-63).

Таъкидланганидек, диний ксенофобия диний бағрикенглик ғояларига зид бўлиб унинг салбий оқибатларидан жамият азият чекиши, инсонлар ҳуқуқ ва эркинликлари поймол бўлиши табиий. Шундай экан, унинг олдини олиш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Шунингдек, диний ксенофобиянинг бугунги кунда авж олган кўринишларидан бири исломофобияга қарши курашиш ҳам унинг зарарли оқибатларидан эътиқод вакиллари ва инсонларнинг азият чекмаслигига эришиш тадқиқотнинг асосий мақсадларидан. Шу ўринда, мазкур тушунчага таъриф бериш, илмий жиҳатдан асослаш, моҳиятини англаш лозим.

"Европада исломофобия" номли мақолада келтирилган маълумотларга кўра, "исломофобия" сўзи 1980 йилларда муомалага киритилган бўлиб, 2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг, қўлланилиши ортди. 1997 йилда эса Британия илмий маркази Runnymede Trust томонидан нашр этилган "Исламофобия – барча учун чақирув (таҳдид)", номли ҳисоботида унинг "ислом ва мусулмонлардан қўркув ва нафрат туйғулари, жамиятнинг ҳар бир қатлами ва ОАВ да кенг тарқалган воқеликка айланиб қолган" лиги айтилади. Исломофобия термини ислом динига қарши келтирилган аксар эътироз ва ҳатти-ҳаракатларни ўз ичига олиб, кенг қамровга эга. У ислом дини таълимоти, қарашлари, амалдаги кўринишига қарши айтилган ва содир этилган ҳатти-ҳаракатлар мажмуи ҳисобланади. Шунингдек, марказ томонидан келтирилган ҳисоботга кўра, "ислом дини – цивилизация сифатида Ғарбдан қолоқ, мусулмон маданияти эса, ўзга маданиятларга таҳдид солувчи, улар каби ранг-баранг бўлмай, бир жойда қотиб қолган, янгилик ва мунозаралардан йироқ дин сифатида талқин этилади (Mirzoyev, 2016:3-4).

Исломофобия феноменини тадқиқ этишда, унинг жамиятга маълум кучлар томонидан тарғиб қилиниб, ислом динининг нуфузини қадрсизлантиришга уриниш, унинг асл эзгулик ғоялари, тинчлик ва тараққиётни тарғиб қилувчи дин сифатидаги ўрнини эътиборсиз қолдириш ҳолатлари ҳам намоён бўлмоқда. Аслида, ислом дини ва маданияти асрлар мобайнида нафақат мусулмонларга, балки ер юзидаги барча дин вакилларига улкан маданий-маънавий мерос билан биргаликда ижтимоий тенглик ҳиссини тақдим этдики, у ҳозиргача жамият фаровонлиги учун хизмат қилиб келмоқда.

Жумладан, ислом маънавияти барча миллат ва элат вакилларига тинч-тотув ҳаёт кечиришда ижтимоий муносабатларнинг барқарор кўринишини намоён этди. Бунинг асосида албатта, ислом таълимотининг одоб-ахлоқ меъёрларининг ҳиссаси катта бўлиб, у Шарқ маданиятининг янгиланиш замини ҳисобланади. Мусулмон жамиятининг маънавий-маърифий уйғониши бутун ислом маданиятининг "юзини" намоён этди. Ислом дини ижтимоий таълимоти бағрикенглик ғояларига асосланиб, унга амал қилиш ислом умматининг аксар қисмига тегишлидир.

Бир тарафдан, ислом номи остида амалга оширилаётган турли бузғунчилик ҳаракатлари ортиб, дунё халқлари унинг салбий оқибатлари билан рўбарў келмоқда. Бошқа тарафдан эса, ислом таълимотининг маънавий-ахлоқий нормалари, сохта мусулмонликка қарши энг фаол раддия ва мухолиф асосларни ташкил этади. Ислом таълимоти турли ижимоий-маданий омиллар билан биргаликда, исломий иборалар ва рамзлар билан ниқобланган экстремизмнинг олдини олишга қодир. Шундай қилиб, жамиятда экстремистик ташкилотлар ҳатти-ҳаракатига қарши иммунитетни шакллантириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан.

Лекин экстремистик ва террорчи ташкилотлар ўзларининг ғаразли мақсадларидан келиб чиқиб, ислом таълимотининг айрим ғоя ва тамойиллари мазмун-моҳиятини бир ёқлама, нотўғри талқин қилиб, одамларни тўғри йўлдан адаштиришга уринмоқда. "Биз ислоҳотчилармиз", – дея даъво қилаётган бундай оқимлар ўзларининг қарашлари

ва амалиётига қўшилмаганларни “адашганлар”га чиқармоқда. Натижада мусулмон бўлмаган мамлакатлар аҳолиси ўтасида исломни “ёвузлик салтанати” ва таҳдид манбаи сифатида қабул қилинишига “исломофобия” (“исломдан қўрқиш”, “даҳшатга тушиш”)нинг турли кўринишлари пайдо бўлишига ҳам замин яратмоқда. Бундай ёндошув ва талқинлар жамиятдаги ижтимоий бирликка таҳдид солиши, ички парокандаликни келтириб чиқариши мумкинлигини англаш қийин эмас (Karimov, 2019:143-144).

Бугунги кунда исламофобия муаммога айланиб улгурган экан унинг олдини олиш, ислом динининг ҳеч бир салбий ҳатти-ҳаракатлар зўравонлиги жоҳилликка, инсонлар ҳаётини хавф-хатарга қўйишдан йироқлиги маълум. Таъкидлаш керакки, ўз тарихи давомида мусулмонлар бошқа дин вакиллари билан ёнма-ён тинч-тотувликда ҳаёт кечирган. Аммо баъзи Европа мамлакатларидаги экстремистик гуруҳлар томонидан ислом инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши, демократия ва шахс эркинлигига қарши, – дея таъкидланади. Бироқ исломофобия ва диний мутаассибликнинг ҳар қандай кўриниши адолат тамойилларига зиддир, боиси ҳар бир равшан ақл эгаларига маълумки, нафратга чорловчи ҳар қандай ҳаракат зиддиятли ва зўравонлик вазиятларга олиб келади. Бундай ҳолатларга йўл қўймаслик ва исломнинг асл эзгулик ғояларини тарғиб қилиш инсоний бурчдир. Дунё миқёсида эса исламофобияга қарши курашиш турли ташкилотларнинг ташаббусига айланган.

Жумладан, “Ислом Ҳамкорлик Ташкилоти” дунё мусулмонларини бирлаштирган. Унга 57 та исломий ташкилот аъзо. Шу кунга қадар ташкилот исломофобия ва диний мутаассибликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашиш ташаббускори бўлиб ҳизмат қилиб келмоқда. Ташкилот аксар ҳолларда, Ғарбда содир бўлаётган исломофобия, ислом ва мусулмонларга оид янглиш тушунчаларнинг жамият томонидан қабул қилинишига тузатиш киритишда саъй-ҳаракат қилмоқда.

Исломофобиянинг Ғарб ва мусулмон дунёси ўртасидаги муносабатлар кескинлашуви ва ҳавфли кучга айланганини англаган ташкилот, ўз кун тартибига ўзаро ишончга асосланган, диний ксенофобия ва исломофобияга қарши биргаликда курашишни тарғиб қилувчи алоқалардан манфаатдор эканлигини таъкидлайди. Мазкур йўналиш доирасида ташкилот доимий равишда Ғарб ҳукумати вакиллари, халқаро ташкилотлар, нодавлат уюшмалар ва ОАВ билан ҳамкорлик қилиб, Шарқ ва Ғарбда исламофобия ва диний мутаассибликни олдини олишнинг самарали восита ва усулларини ишлаб чиқишга ҳаракат қиладилар. Бу борадаги асосий ютуқлардан ИҲТ-БМТ, ИҲТ-АҚШ ва ИҲТ-ЕИ ҳамкорлигини айтиб ўтиш лозим. Хусусун, БМТ нинг 2011 йилдаги 16/18 рақамли “Мутаассиблик, салбий тасаввур хосил қилиш, камситиш, зўравонликни тарғиб қилиш, дин ва эътиқод масалаларидаги зўравонликка қарши кураш” (Bosh Assambleyaning rasmiy hisobotlari, 2018)*”* номини олган Қонуний ҳужжат қабул қилинди.

Айтиб ўтилганидек, ҳуқуқий ҳужжатлар билан биргаликда мазкур ҳолатларнинг олдини олишда жамиятнинг ҳар бир қатлами ҳаракат қилмоғи, экстремизм, ирқчилик, диний мутаассиблик, исломофобия, христиан ва яҳудийлик динларига нисбатан шаклланган фобияларга қарши – мулоқот, фикр алмашиш, маълумотларни тўғри талқин ва тақдим этиш, турли ҳукумат вакилларининг оқилона сиёсатига орқали курашиш самарали натижа беради. (Islam.RF.RU. axborot-tahlil portali).

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, диний ксенофобия ва исломофобияга қарши курашиш ва уни олдини олиш глобаллашув даврининг асосий вазифаларидан биридир. Боиси, мазкур феноменлар мавжуд ерда на фаровон жамият, на ҳуқуқий-демократик давлат тамойиллари ҳукм суради. Демократик давлат ва жамиятда барча ҳуқуқ-мажбуриятлар билан биргаликда диний бағрикенглик, эътиқод ва виждон эркинликларнинг таъминланиши ҳам давлатнинг тўлақонли механизм каби ишлашига ўз ҳиссасини қўшади. Инсоният тарихининг узоқ ўтмиши давомида турли ривожланиш босқичларини босиб ўтди. Тарих қай йўсинда ўтиб бориб ривожланмасин, унинг марказида инсон манфаатлари ва мажбуриятлари асосий ўринни эгаллайди. Бугунги кунда жамият қанчалик инновация, техника, илм-фаннинг турли ютуқларини қўлга киритган бўлса-да, хали хануз ксенофобия, исломофобия, экстремизм ва терроризмнинг зарарли оқибатларидан бутунлай қутулгани йўқ. Шундай экан, мазкур воқеликларнинг олдини олишда ҳам инсон марказий ўринни эгаллайди. Шахснинг етук билим, маданият, тафаккур соҳиби бўлиш билан биргаликда ўзаро ҳурмат ва ўзгалар туйғуларини қадрлаш каби хислатлари мазкур муаммоларни енгиб ўтишга кўмак беради. Шунингдек, қонун устуворлиги мавжуд жамиятда ўз вақтида қабул қилинган Қонун ҳужжатлари ҳам унинг чегара доираларини белгилаб, барчага турфа ва ранг-баранг дунёда тинч-тотув ҳаёт кечиришни таъминлаб беради.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Buxoriy, Ismoil (2016) OLTIN SILSILA. 2-juz. – Toshkent.: Hilol Nashr.
2. BAG‘RIKENGLIK TAMOYILLARI DEKLARATSIYASI YUNESKOning 1995 yil 16

noyabrdagi bosh konferentsiyasining 5.61-sonli qarori bilan qabul qilindi.
3. BIBLIYA (2011) KNIGI SVYASCHENNOGO PISANIYA VETHOGO I NOVOGO ZAVETA SINODALNIY TEKST. – Etalonnoy Biblii Moskva 2011.
4. Bosh Assambleyaning rasmiy hisobotlari, oltmish oltinchi sessiya, 53 (A/66/53) qo‘shimchasi, II bob, 2018 yil 17 dekabr kuni Bosh Assambleya tomonidan qabul qilingan qaror.
5. DIN YOKI E’TIQODGA ASOSLANGAN MUROSASIZLIK VA KAMSITISHNING BARCHA SHAKLLARINI BARTARAF ETISH TO‘G‘RISIDAGI deklaratsiya bosh Assambleyaning 1981 yil 25 noyabrdagi 36/55-sonli qarori bilan qabul qilingan.
6. Drobijeva, Leokadiya (2011) “TOLERANTNOST RESURS KONSTRUKTIVNOGO MEJETNICHESKOGO I MEJKONFESSIONALNOGO DIALOGA”. “Nauka” 2011.
7. Kultura tolerantnosti v islame (https://religions.unian.ua/islam/283479-kultura-tolerantnosti-v-islame.html)
8. Islam.RF.RU. axborot-tahlil portal, www.islamrf.ru/news/umma/reportages/10990
9. IRQCHILIKKA QARSHI KURASH, IRQIY KAMSITISH, KSENOFOBIYA VA UNGA ALOQADOR MUROSASIZLIK bo‘yicha jahon konferentsiyasi, deklaratsiya va harakatlar dasturi Birlashgan Millatlar tashkilotining ijtimoiy axborot departamenti tomonidan chop etildi Nyu-York, 2002 yil.
10. INSON HUQUQLARI UMUMJAHON DEKLARATSIYASI Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Rezolyutsiya 217 A _III, bilan 1948 iil 10 dekabrda qabul va elon qilingan.
11. Karimov, Islom http://www.e-adabiyot.uz/
12. Karimov, Jamoliddin (2019) JAHOLATGA QARSHI MARIFAT (Oquv qollanma) Ozbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyot manba birlashmasi. Toshkent: 2019. Kamarova Mika (2014) PROYAVLENIE TOLERANTNOSTI I INTOLERANTNOSTI V IUDAIZME by Mika Kamarova on Prezi https://prezi.com/
13. Murshidizad, Ali (2016) ISLAMOFOBIYA V EVROPE. KORNI I PRICHINI Islamofobiya maqolalar toplami;. – M: OOO «Sadra»_ 2016.
14. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUSIYASI Toshkent: “O‘zbekiston” 2018
15. Semenova, Victoriya (1998) KACHESTVENNIE METODI. VVEDENIE V GUMANISTICHESKUYU SOCIOLOGIYU, Dobrosvet: M.1998
16. Abdulaziz Shaih Mansur (2018) QURONI KARIM MANOLARINING TARJIMA VA TAFSIRI. TIU nashriyot matba birlashmasi. T:2018.
17. Abdulaziz Shaih Mansur (2018) QURONI KARIM MANOLARINING TARJIMA VA TAFSIRI.TIU nashriyot matba birlashmasi. T:2018.
18. Solovev, Mixail (2014) TOLERANTNOST V PRAVOSLAVII KAK FAKTOR STABILIZACII SOCIALNIH OTNOSHENII V MNOGONACIONALNOM I MNOGOKONFESSIONALNOM OBSCHESTVE VESTNIK EKONOMIKI PRAVA I SOCIOLOGII 2014 №3
19. https://www.gazeta.uz/uz/
20. Soldatova, Galina (2011) PRINCIPIFORMIROVANIYA TOLERANTNOSTI I UPRAVLENIYA RISKAMI KSENOFOBII. Nacionalnii psihologicheskii jurnal №2, 2011.
21. VIJDON ERKINLIGI VA DINIY TASHKILOTLAR TOGRISIDA (yangi tahriri). O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNI. – Toshkent: Adolat, 1998.